

JAAK JÕERÜÜDI TEKST JA METATEKST

Jaak Jõerüüt. Armastuse laiad, kõrged hooned. Tallinn: Tuum, 2010. 71 lk; Jaak Jõerüüt. Muutlik. Tallinn: Tuum, 2010. 336 lk.

Keskendumist Jaak Jõerüüdi loomingu-
lusele kogupaugule – sest kaks raamatut ühel aastal väärrib kogupaugu nime – keele- ja kirjandusteaduslikus ajakirjas, mille kriitikanurkki pühendub ootuspäraselt rohkem metateksti-
dele, annab mitmeti põhjendada.

Kõigepealt on selleks autori enda
positsioneerumine. „Mina olen samuti
teadlane. Ma olen kaua uurinud iseen-
da asja. Mina olen vaieldamatult mina-
teadlane,” tunnistab JJ (tähistan siin-
kohal JJ-iga Jõerüüdi kirjanikumina,
mis abreviatuurina võib, aga ei pruugi
kattuda Jõerüüdi isikunimega)¹ 2009.
aasta 29. detsembri päevikusissekan-
des. Uurimuslik refleksioon ja sellega
seotud avastused (näiteks korduvalt
„mitte aeg ei voola, vaid mina ise voolan
läbi minu”), kõhklused ja tähelepane-

¹ Tuge selleks pakub 1997. aastal ilmu-
nud ja aastatest 1967–1971 Jõerüüdi luulet
koondav JJ-i nime all avaldatud raamat
„Üks ja ainus”. Jõerüüdi kirjanikust abikaa-
sa Viivi Luige romaan „Varjuteater” kannab
pühendust „JJ-le, kes on olnud minu kodu
maailmas”, romaani tekstis viidatakse JJ-ile
kui diplomaadile („Kui JJ poleks 1998. aastal
Itaaliasse saadikuks määratud, kui saatus
poleks seda käänakut teinud, siis poleks
ma kunagi Rooma pääsenud, sest Rooma
minekuks pidi minul olema mõjuv põhjus.”
Vt V. Luik, Varjuteater. Tallinn: Eesti Keele
Sihtasutus, 2010, lk 13). Kuid Jõerüüdi
luulekogu „Armastuse laiad, kõrged hooned”
kaaskölas kirjutab Luik JJ-i luulest (vt
V. Luik, Elu on kera. – Postimees 10. V
2010).

kud enesele lähenemisest läbivad
„Muutlikku”: „Usun igavikku, aga
uurin kaduvikku” (lk 21); „Ma olen kor-
raga küsimus ja vastus. Mitu vastust
ühele küsimusele” (lk 46) jne, jne.

Teiseks on konteksti muutumine.
Kirjanduslooliselt on JJ-i kirjanduslik
„suur jalajälg” kaheosaline romaan
„Raisakullid” (1982, 1985). 1990. aastatel
ning uue sajandi esimesel kümnendil,
mil JJ on pidanud diplomaadiamet-
tit, on ta oma loominguga (näiteks
luulekogud „Üks ja ainus”, 1997; „Uus
raamat”, 2004; novellikogu „Sõber”,
2005) pidanud end lugejatele meelde
tuletama, endast kui kirjanikust
teatama. JJ-i silmapaistvateks kirjan-
duslikeks etteasteteks olid omal ajal
sümptomaatiliste pealkirjadega jutukogud
„Teateid surmast” (1987) ja „Teateid
põrgust” (1990). 2010. aastal ilmu-
nud raamatuid võiks siis naljaga pool-
eks nimetada „Teateid Jõerüüdist”. Nii
on aga pidanud seda tegema teisedki
tema kirjanikest põlvkonnakaaslased,
kes muutunud oludes on kirjanduselt
ühel või teisel põhjusel väljunud, kõr-
vale jäänud või jäetud.

„Muutunud olud” tähendab siin ees-
kätt seda, et muutus arusaam kirjan-
dusest, tema kohast iluilma ja eestlaste
kollektiivse identiteedi (taas)loomises.
1990. aastatel hakkas eesti kirjandus-
väli fluktuatiivselt paisuma, mida üm-
brises postmodernismi (akadeemiline)
retoorika, näiteks Hasso Krulli artiklid
„Kirjanduse pudenemine” ja „Väikese
kirjanduse määratlus”², ning mida on

² Vt H. Krull, Katkestuse kultuur. Tal-
linn: Vagabund, 1996, lk 83–87, 151–155.

krooninud Piret Viirese doktoriväite-kiri³.

Mul on olnud võimalus neid muutusi lähemalt kirjeldada siinsamas ajakirjas 2000. aastal.⁴ Põhiline, millele olen tahtnud tähelepanu juhtida, seisneb selles, et Nõukogude ajal (eriti aastatel 1956–1991), mil Eesti ise kujutas endast perifeeriat (isegi paljude Euroopa riikide ja rahvaste silmis *terra incognita*’t), oli eesti kirjandus(elu) seevastu suur ja ühtne kese, mis piltlikult öeldes kiirgas esteetilise fluidumi kõrval ka sotsiaalset ja poliitilist energiat. Kirjandus asendas (poliitilist) avalikkust. 1990. aastatest alates on aga Eesti ise majanduse, poliitika, kultuuri üle peetava arutelu, kogu avalikkuse keskmeks, kirjandus on taandunud üheks vaimuvaldkonnaks teiste hulgas, mis kõik võistlevad tähelepanu ja koha pärast avalikus ruumis.

Kirjanduse muutumisi 1980. aastate lõpus ja 1990. aastatel kokku võtnud Tiit Hennoste on kirjeldanud seda kui „kaanonist lahti” protsessi. Ta möönab samuti, et „kirjandus pole enam kultuuri keskmeks ega rahvusliku ideoloogia ja elu keskmeks”, kirjandus saavat nüüd tegelda iseendaga.⁵ Aga kuigi luules olevat esmakordselt kinnistumas modernism, võivat Hennoste meelest luule massi vähenemine kriitilise piirini (tõepoolest, luulekogude tiraaž on piirdunud viimasel kahekümnel aastal mõnesajaga) ja endassetõmbumine viia luule kui institutsiooni surmani. Proo-

sas süveneb publitsistlikkus omaeluloolise kirjanduse, memuaristika, pihtimuslike päevikute ja esseistika näol.⁶

Teisisõnu, fiktsionaalsuse (väljamõeldise, võimaliku maailma kujutamise) kõrvale asetub võrdväarsusele apelleeriv faktuaalsus (kirjutaja enda elu ja siseilma sündmustik). Teksti staatust ja selle vastuvõttu hakkab mõjutama nii autorit ennast kui ka ta loomingut saatev/ümbritsev metatekst (autori suhe kirjutatavasse ja teose vastavus avalikkuse ootustele, internetiajastu mõtte- ja lugemismustritele).

Otsekui kinnituseks muutumistega kaasnevate uute ümberpaiknemiste ja väljakutsete paratamatusele (vrd ka kuulsat ütlust „Tempora mutantur et nos mutamur in illis”) kannab JJ-i autobiograafiline päevikromaan pealkirja „Muutlik”.

Kuid ma tahaksin osutada veel kolmandalegi põhjusele, miks JJ-i raamatute vaatlus inspireerib uurimuslikku lähenemist. Nimelt võib võtta „Muutlikku” ennast omamoodi metatekstina (mõistmise võtmene, vastupeegeldusena) JJ-i pool aastat varem ilmunud luulekogule „Armastuse laiad, kõrged hooned”. Seda, et luulet kirjutati ja päevikut peeti ühel ajal, kinnitab Viivi Luik Sirbile koos JJ-iga antud intervjuus.⁷ Ent „Muutliku” tekstiski leiame viiteid luuletamisele. Leheküljel 28 kasvab emotsioon läti luuletaja Liana Langa luuletusest JJ-i kaasaluuletamiseks: „Ja käsi tühi oli, tühi. Sinu käsi. See on juba minu rida, mitte enam Liana oma.” Ning järgmises lõigus arutletakse selle üle, mida tähendab üks luulerida: „Ühe luuletuse rea hinda küsi luuletajalt. Aga ta ei ütle sulle seda. Ehkki ta teab. Ükski ehtne, ükski päris rida ei tule suure kannatuseta. Kannatus saabub ilmtingimata, kas

³ P. Viire, Postmodernism eesti kirjanduskultuuris. (Dissertationes litterarum et contemplationis comparativae Universitatis Tartuensis 5.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2006.

⁴ R. Veidemann, Kas kirjanduse mõiste hajub? – Keel ja Kirjandus 2000, nr 9, lk 617–622. Vt ka R. Veidemann, Tuikav tekst. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005, lk 235–243.

⁵ T. Hennoste, Kaaanonist lahti. – T. Hennoste, Eurooplaseks saamine. Kõrvalkäija altkulmupilk. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003, lk 196.

⁶ T. Hennoste, Kaaanonist lahti, lk 196–198.

⁷ D. Kareva, Muutlik varjuteater. Intervjuu Jaak Jõerüüdi ja Viivi Luigega. – Sirp 7. I 2011.

enne kirjutamist või pärast, aga ta saabub. Öörongiga" (lk 28).

Kahe kirjutatud luuletuse puhul pihib JJ, et need on head, panevad nutma (lk 59). Kas need kaks on luulekogu avav „Diptühhon", mille kohta Viivi Luik kirjutab, et see on elu mudel, „nagu maakera kaks poolt, ööpool ja päevapool, talvepool ja suvepool, ja inimene vaevleb kogu elu nende kahe poole vahel kõikudes, oskamata neid ühendada ja tasakaalu viia"?⁸

Võimalik. Ent kaasa elama ja mõtlema paneva väärtuse kõrval on see kõige olemasoleva hetkelisuses igavikulise äratundmisest pihtiv luuletekst samal ajal „Muutliku" metatekst, päevik-romaani läbiv allhoovus, mis ilmutab end argistes eluseikades, loetus ja enesevaatlustes. JJ ise seda vahet ei tee, tema jaoks on olemas vaid Tekst. Ta ei teadvat, mis need on, „luuletaja proosa" ja „prosaisti luule", mida NAD (kirjandusuurijad, -kriitikud?) nüüd ütlevat (lk 29). Kerge iroonia. Küllap ikka teab, aga ta ei tee sellest probleemi. Mis ei tähenda, et lugeja niisuguste asjade peale tulla ei võiks. Eriti, kui ta otsib sellesama JJ-i Teksti mõistmist.

Nõnda võtangi väita, et „Armastuse laiad, kõrged hooned" ja „Muutlik" kuuluvad kokku, mida rõhutab ka mõlema raamatu sarnane kujundus (Mari Kaljuste). Metatekstilised viited algavad juba kaanepildilt. Luulekogu kaanelt leiame hoone kaarjat akent ümbritseval kivikaunistusel kaks kannatusest karjatavat või nutvat mehenägu. Ja tõesti, JJ-i üksindus- ning kurbustunne on luulekogus kohati nii valdav, et tõuseb hoopis hümniks headusele, mis näib ainsana jäävat:

Kõik tumeneb ja tuhmub. Need pildid silma ees. / Kõik tumeneb ja tuhmub. Need pildid SILMAVEES. / Kõik kaob ja läinud ongi. Kuid kuhu, ei ma tea. / Kõik kaob ja läinud ongi. Ja ometigi

hea / ei lähe iial meelest. Ei iial tuulde kao. / Ei headus küsi tuulest, mis tuiskab üle TOA. / AOVALGUS lõpuks tuhmub. Ja ööpäev tumeneb. / Kõik kaob ja läinud ongi. Mispärast, ei ma tea.

(„Vana maailma kurbus")

„Muutliku" kaanepildil on aga fookuses hoone seinast eenduv piilar, mida kroonivad diagonaalselt vastassuundadesse vaatava mehe ja naise pead – seegi niisiis diptühhon!

Kuid teksti üleminek metatekstiks – muide, näiteks tsiteeritud luuletuses tõdemus „ei ma tea" kordub palju JJ-i päevikumärkmetes – ja vastupidi, mingi teise teksti kui mudeli või mõttemustri mõju JJ-i enda tekstile ilmneb veelgi reljeefsemalt „Muutlikus". See algab juba pealkirjast endast, olles laen Mika Waltarilt. Reede, 24. juuli 2009. aasta märkmetest leiame JJ-i lugemisel jälje Waltari romaanist „Turms, surematu" [JJ olevat lugenud seda romaani vähemalt 25 korda (!), Waltari „Felix Önnelikku" peab ta vajalikuks lausa pähe õppida (lk 119) – seda võib võtta ka retoorilise paisutusena] ja pika tsiitaadi muutliku („tema, Voltumna") ilmunisest (lk 151). Sama kohta Waltari romaanist tsiteeritakse aga juba proloogis, 14. leheküljel, kuigi ajaliselt on see pool aastat hiljem, 10. jaanuaril 2010, ilmselt juba pärast päevaraamatu sulgemist. Kirjutamise päevad on teadlikult ümber komponeeritud ilmselt JJ-i enda siseaega järgides: päevasündmused lähevad üle kommentaariks, tagasivõteteks elatud elust ja mälestusteks. Sellele, et päeva numbriline tähis on formaalsus, näib osutavat näiteks 2. juulit alustav lause „No küllap see mingi nädalapäev ongi" (lk 71) või 32. detsembriga (*sic!*) tähistatud nägemus surnud emast (lk 334).

Veel olulisem on aga JJ-i enda määratlus: „See siin ei ole päevaraamat. Ma kirjutan endale kirju ja vastan

⁸ V. Luik, Elu on kera.

endale ise [tahtmatult meenub muidugi kohe Muhv Eno Raua „Naksitrallidest” – R. V.]. Mind on mitu, mind on isegi rohkem, kui ma algul arvasin. Erinevatel päevadel olen ma erinev. Aga mul ei ole midagi selle vastu, mitte midagi” (lk 70). Tõsi, 3. juunil 2009 küsib ta endalt taas „Kas see on PÄEVAramat?”, ja vastab möönvalt: „Ainult niivõrd, kuivõrd olen oma päevade käsutaja” (lk 289).

Metatekstina on võetavad ka pühendus, mille loetelu lõpetab „Elule enesele”, ja kolm motot, mis esitatakse tähelepanekute vormis (Juhan Liivilt, Pentti Saarikoskilt ja Aleksander Blokilt). Kuna „tähelepanekud” jätkuvad tekstis endas, siis kujutab niisugune jätkuvus metateksti üleminekut intertekstiks. Võtaks terve lehekülje ruumi, kui siinkohal hakata üles lugema neid kirjannikke, kunstnikke, heliloojaid, kes JJ-i saadavad tema eneseotsinguis. Külluslikud viited ja tsitaadid moodustavad otsekui mustri, mis on osa JJ-i identiteedist, samal ajal aga ka Ariadne lõngaks mina-labürintis, milles kord resigneerunult, kord avastuslikult JJ eksleb. Tunnuslik on, et viimane tsitaat Tjuttševilt on tähistatud sõnaga TÄHELEPANEMATULT (lk 322). JJ annab mõista, et igavik puudutab meid tähelepanematult.

Aeg-ajalt otsekui valguse sähvatustena püütakse sõnastada kreedot või selle osiseid. Näiteks JJ-i põhitõdede loetelu: „Kindel on ainult see, et kõik muutub. On, nagu on. Mina elan täna. Asjad juhtuvad siis, kui nad juhtuvad. Maailmas on mõndagi, mis mulle ei meeldi, kuid mul pole mingit võimalust maailmast välja astuda” (lk 49). Mõni lugeja võib näha selles loetelus triviaalsust, teine leppimist juhuse ja paratamatuse kokkukuuluvusega. Mulle vaatab siit vastu kirjutaja eetos: JJ-i metatekst, mis juhib teksti kirjutamist. Nagu ka see koht päevikromaanis: „Kordan endamisi oma LAUSET: mulle

ei meeldi maailmas paljud asjad, kuid ma ei saa maailmast välja astuda” (lk 163).

Epifaaniline hetk tabab pihtijat reedel, 17. juulil 2009. Sissekannet kõlab otsekui Chopini klaverisonaat. See algab selge vaikse suveõhtu kirjeldusega, eilse joodud vana veini meenutamise, mis kasvab üle kogu epohhi kujundiks, ja seejärel järgneb loitsuline elu määratlemine. Kuhjatud võrdlused lõpetab rahunenult leebe konklusioon: „Elu kui andeksandmine. Elu kui andekssaamine. Elu kui halastus” (lk 334). Metatekstist saab tekst, tekstist Tekst (täheendus).

Niisiis, kui JJ-i tekst ja metatekst moodustavad kahe raamatu vahelise seose ja ilmutavad end otsekui Möbiuse leht nii luulekogus kui ka päevikromaanis, siis kas pole see niimoodi ka JJ-i endaga? Et temagi vaatleb/uurib/pihib end kui üht teksti, mis samal ajal läheb üle metatekstiks ja vastupidi.

Üleminek (siinkohal: muutlik) jääb aga ikkagi saladuseks, mida JJ tunnistab end mitte teadvat või siis mitte avaldavat. Näitena olgu toodud koht juba teose alguslehekülgedelt: „Ja nemadki [kelle all võime mõista meid, lugejaid, kes tahaksid piiluda eesriide taha – R. V.], kuidas ka tahaks, kuidas ka ma seletaksin, kuidas ma ka lehekülge lehekülje järel kirjatahtedega ei täidaks, nemad ei mõista kunagi minu tegude kõiki motiive” (lk 22).

Nõutust ja mittemõistmist või siis teadlikku varjamist korratakse aga teose vältel mitmeid kordi.

Võikski nüüd küsida, mis või kus on siis see kese, mille läheduses need üleminekud aset leiavad? Mis on see JJ-i südametüüp? Südametüüp? Tema südametüüp? Luulekogu arvustuses osutasin, et selleks on igavene teelolek, mis ühendab JJ-i ta kuulsate eelkäijate, müstikust Enno ja eksistentsialist Ristikiviga.⁹ Rändamine ajas ja ruu-

⁹ R. Veidemann, Jaak Jõerüüdi luuleapooriad. – Postimees 10. V 2010.

mis, rändamine iseendas kui elu metafoor. Ilmekas näide JJ-i luulekogust:

Päev hakkas täituma. Mina. Küsisin endalt, / Mis on elu. Seesama elu, mis targem kui / meie ise. Elu, mis teab rohkem meist endist kui / meie ise. Elu, mis on meie sees. / Selge ja voolav. Aeglane. Üks elu / minutis. Teine teises minutis. Teine / käsi teise käes. Teine elu teise elus. / Elud, mis aeglaselt täituvad. Kusagil / tohutu rõõmu ja lohutu kurbuse vahel. / Täituvast MAASTIKUS. VOOLAVAS maastikus. / Selgitud maastiku SILMapiiril. // Püüdmatud elud. // Nagu me KÕIK.
(„Minutis üks”)

Päevikromaanis viidatakse eesti-keelsele lugejale salapäraseks jäävale

sõnale *camino*. Reaalse *camino* leiame leheküljelt 285 Hispaaniast Santiago de Compostela linna näol, kuhu JJ mõtles ühtäkki ette võtta teekonna. Sõnaraamat üksnes kinnitab seda, mida otsinud oleme: *camino* on hispaania keeles ’kulg, teerada’, *Camino de Santiago* aga... Linnutee. Tekst ja metatekst, muutlik ja püsiv saavad üheks igaviku teel. Inimene otsib selle jälgi kirjas. Ehk JJ-i tsiteerides: „Kõige tähtsam rännutee aga läheb läbi sõnade. Läbi kirjapandud, vaikitud, maha-vaikitud, leitud, unustatud sõnade” (lk 26).

REIN VEIDEMANN